

Comenius emlékezete

Háromszáznegyven évvel ezelőtt, 1670. november 15-én hunyt el az újkori pedagógiai gondolkodás egyik legnagyobb alakja.

Az elmúlt évszázadok alatt Európa megváltozott. Letűnt a Habsburg-monarchia, alapjukat vesztették a protestáns–katolikus ellentétek. Rég elporladtak az Európát feldúló harmincéves háború áldozatai, miként csak fölfedezéseikben és műveikben élnek tovább a XVI–XVII. század nagy elméi, matematikusok, fizikusok, írók, államférfiak. Ez a kegyetlen, lelkesítő és forrongó kor adja hátterét Comenius életművének. Comenius sorsa is hasonló volt lázongó és újjászülető korához. Bár a sors hánytá-vetette, ő nem tartozott a magukat könnyen megadóak közé. A csapások nem sújtották le, szenvedései csak növelték erejét. A Cseh Testvérek Egyesületének püspöke mély vallásossága mellett elsősorban politikus volt, aki kapcsolatban állt Európa leghatalmasabb férfiival; humanista törekvései mellett főként azért, hogy kiségitse az elnyomásból nemzetét és hazáját. Az idő előrehaladtával szülőföldje iránt érzett mély szeretete kiterjedt a világ összes nemzetére. Nevezetes pedagógiai elvei pedig máig élnek és hatnak.

Kik is voltak azok a szellemóriások, akik fölfedezéseikkel óriási visszhangot keltettek a XVI–XVII. században, ugyanakkor szellemi hátterét adták Comenius életművének? A nagy nevek egész sorát idézhetjük. Comenius születése után három évvel halt meg Torquato Tasso, a nagyszerű olasz költő. Miguel Cervantes megérte az 1616. évet is; Shakespeare tíz évvel túlélte a Don Quijote szerzőjét, Lope de Vega pedig 73 éves korában, 1635-ben halt meg; 1606-ban született Rembrandt, Comenius későbbi amszterdami barátja, aki egy évvel a pedagógus előtt távozott az élők sorából. 1561-től 1626-ig tevékenykedett Francis Bacon, aki elsőként húzott éles határvonalat a tudomány és a hit közé. Négy évvel Comenius után született René Descartes, az ész mindenhatóságának hirdetője, aki mindenfajta elmélkedés kiindulópontjának a kételkedést tartotta. Új eszmék és új fölfedezések, ebből kifolyólag új nézetek és értékrendszerek az egyik oldalon, a másikon a régi világ széthullása. Ebben az összevisszaságban és e körülmények, javarészt pedig üldöztetések közepette sarjadt ki az a gazdag és kivételes munkásság, amely a mai napig az újkori pedagógiai gondolkodás alapját képezi.

Comenius – Ján Ámos Komenský a morvaországi Nivnicében született 1592. március 28-án. Szülei a hajdani Magyarországról vándoroltak oda. Nevét a szülőhelye közelében fekvő Komna falutól kölcsönözte. Korán árvaságra jutott, tízéves volt édesapja, tizenegy édesanyja halálakor. Apai nagynénje nevelte a morva–magyar határ közelében, majd a Cseh Testvérek Egyesülete gondoskodott neveltetéséről. 1611 és 1614 között a hernborni és a heidelbergi egyetemen folytatott teológiai tanulmányokat, eszmevilágára nagy hatást gyakorolt Alsted, Wolfgang Ficinus, Campanella és Francis Bacon.

Egyetemi tanulmányait befejezve lelkeszként tevékenykedett és iskolarektori feladatokat is ellátott Fulnek városában. A harmincéves háború kezdetén feleségét és két gyermekét is elveszítette. 1620 után a Cseh Testvérek Egyesülete és maga Comenius is menekülésre kényszerült, a lengyelországi Lesznóban talált otthonra,

magára vállalva a városka gimnáziumának vezetését. Rövid angliai és svédországi tartózkodás után visszatért a lengyel kisvárosba és a Cseh Testvérek püspöke lett. 1650 és 1654 között Sárospatakon időzött, majd visszatért Lesznóba. Élete utolsó esztendeit Amszterdamban töltötte. Itt hunyt el 1670 novemberében.

Az említett négy sárospataki évnek köszönhetően Comenius jelentős szerepet töltött be a magyar művelődés történetében is. Tolnai Dali János ajánlása alapján I. Rákóczi György özvegye, Lorántffy Zsuzsánna hívta meg a híres cseh gondolkodót. A Sárospatakon eltöltött négy évet a kutatók Comenius pedagógiai munkássága legfontosabb időszakaként értékelik. Egyrészt itt a gyakorlatban is kipróbálhatta korábban kidolgozott pedagógiai elképzeléseit, másrészt nagyon gazdag az e rövid idő alatt elkészült írásainak száma. Különösen jelentős az *Orbis Sensualium Pictus* és a *Schola Ludus*, valamint az európai pedagógia történetében meghatározó mű, a panszofikus iskola tervezetének létrejötte. Comenius fő műve, melynek megállapításai századok nevelésének és oktatásának adtak irányadó fonalat és a mai napig érvényes megállapításokat tartalmaz, a *Didactica Magna*. Cseh nyelvű tervezete 1628-ban fogalmazódott meg, a szélesebb olvasóközönségnek szánt latin nyelvű változat 1657-ben jelent meg Amszterdamban az *Opera Didactica Omnia* címen közzétett gyűjteményben.

Comenius munkásságában központi helyet foglal el a már említett panszofia eszméje. Az emberi nemet – Comenius véleménye szerint – hármass baj kíséri: elménk tévelygése, erőnk szüntelen pazarlása, reményeink állandó meghiúsulása. Az útvesztőből való kilábalást az enciklopédikus ismeretek elterjesztése segítheti elő. A panszofia a tudományok tudományát kínálta a szétforgácsolt ismeretek helyett. Ismeretelméletében nagymértékben támaszkodott Bacon tanaira, annak empirizmusát és induktív módszerét hirdette. Az önmagára hagyatkozó értelem keveset ér, szerszámra és segédeszközre van szükség. Comenius ehhez a gondolathoz kapcsolódva kifejtette, hogy *„a test nem csupán lakóhelyül szolgál az eszes lélek számára, hanem szerszám is, amely nélkül nem hallhatunk, nem láthatunk, semmit sem beszélhetünk, cselekedhetünk, sőt nem is gondolkodhatunk”*.

Eszméi korában újdonság jelleggel bírtak: az embereket az élet számára kell tanítani – hangoztatta. Véleménye szerint az államnak az ifjúság nevelésével lehet a legnagyobb hasznot tenni. A korabeli iskolai állapotok bírálatától jutott el azokhoz az elvekhez, amelyek évszázadokra meghatározták a közép-európai oktatási rendszert. Ő vetette fel először az általános népoktatás és az anyanyelven történő tanítás eszméjét. A nevelésben – ezt először szintúgy ő fogalmazta meg – mindenekelőtt figyelembe kell venni a tanulók életkori sajátosságait. Az oktatásnak a felnőtté válás négy fejlődési szakaszához szükséges igazodnia: a 0–6 életévhez kötötte a családon belüli nevelés időszakát, a 6–12 évhez az anyanyelvi iskolában való oktatást, a 12–18 év között a latin iskoláé, a 18–24 év között pedig az akadémiaié volt az uralkodó oktatói szerep. Az anyanyelvi iskola feladata az ifjúság minden, az életben hasznos dologra való megtanítása: olvasás, írás, számolás, zene, erkölcsstan, történelem, földrajz. Az iskola tanulóit hat osztályba kell sorolni, és ezek részére külön tankönyvet kell készíteni. A latin iskola célja a négy nyelv (anyanyelv, görög, latin, héber) segítségével enciklopédikus tudás megszerzése. A középkori iskolákban oktatott hét szabad művészet mellett a történelem, földrajz, fizika, etika és teológia oktatása lenne a feladat. A latin iskola hat osztálya: 1. grammatika, 2. fizika, 3. matematika, 4. etika, 5. dialektika, 6. retorika. Az

akadémiákban minden tudományt szükséges volna tanítani és három fakultásból állna: teológiai, jogi és orvosi karból. Az anyanyelvi iskolában napi négy tanóra, a panszofikus iskolában pedig napi hat óra lenne az előírt tankötelezettség.

Comenius pedagógiai műveiben az iskolai élet szervezésének konkrét problémáival is foglalkozott: a tantervvel, a tanóra, az oktatási segédeszközök (tankönyvek, tanszerek) kérdésével, a tanterem elhelyezésével, az órarenddel, a szünidők szabályozásával. Az általa megfogalmazott legfontosabb didaktikai alapelvek, a rendszeresség, a fokozatosság, a tudatosság, a szemléletesség és a tananyag koncentrikus bővítésének elve a mai napig nem vesztek időszerűségükből. A tanár pusztá előadása helyett nagy szerepet szánt az ismeretek gyakorlatban való elsajátításának, az oktatás tárgyyszerűségének, a dolgok szemléltetésének. Különösen értékes munkát végzett a latin nyelv tanításának módszertana terén, ahol a szemléletesség és a közhasznú ismeretek elvét a pusztá szótárzás, a holt ismeretek elsajátítása elé helyezte.

Latin nyelvkönyvei közül az első, az *Ianua Linguarum Reserata Aurea* megszületéséről a következőt mondja M. V. Kratochvíl Comeniusról szóló könyve: „A lesznói gimnáziumban a latin nyelv oktatása során szerzett tapasztalatai és Comenius saját tanulóéveinek emlékei egy új munka, az *Ianua linguarum reserata* című mű megírására ösztönözték Comeniust: »És mivel úgy láttam, hogy a latin nyelv s minden dolgok ismeretének összessége egy kis könyvben is elfér, kísérletet tettem megírására (...) azzal az egyetlen szándékkal, hogy ha Isten megkönyörül rajtunk és visszavezérel hazánkba, kéznél legyenek az eszközök, amelyek segítségével gyorsabban behegednek az iskolákon és az ifjúságon esett sebek.«” A „gyorsabban” lehetőségét Comenius új nyelvtanítási módszere jelentette, amelyet általában nyelvtanításnál alkalmazott. Mert hogyan is tanították a latin nyelvet azelőtt? A régi latin nyelvkönyvek a száraz nyelvtani szabályokat tartalmazták csupán, amelyeket a régi római szerzőktől vett példamondatokkal együtt a diákoknak meg kellett tanulniuk, valamint rengeteg fölösleges, az iskola falain kívül sosem használt és alkalmazhatatlan kifejezést és fogalmat. A tanár az órán néhány lefordított szó kivételével csak latinul beszélt, s a tanulók nem tehettek egyebet, mint hogy memorizálással tökéletesítették tudásukat, ahelyett hogy megértették volna a gépiesen beléjük sulykolt ismereteket.

Comenius valamennyi pedagógiai munkájából kitűnik, hogy a régi tanítási rendszerben egy dolgot messzemenően helytelenített: mégpedig azt, ha látta, hogy a tanítás magáért a tanításért folyik, s mind a tanítás módja, mind tartalma tökéletesen elszakad a valóságtól. Comenius ebben – hite eszményeihez való hűsége mellett is – korának gyermeke volt, egy olyan koré, amely egészen új, reális, szinte anyagi kapcsolatban áll a valósággal, amelynek értékeiből él, fejlődik és izmosodik. Ezért történhetett meg az is, hogy a régi világgal és feudális elveivel, a skolasztikával, a minden új elvetésével szembeszálló államok polgárai oly spontánul megértették és elfogadták Comenius műveit.

Miben hozott újat az *Ianua*? (Teljes címe: *A nyelvek nyitott kapuja, azaz bármely nyelv elsajátításának rövid és könnyű módszere és minden dolgok szabad megértésének kezdetei; mely száz címben és ezer szólásban a nyelv valamennyi szavát tartalmazza, előbb latin, azután cseh nyelven elkészítve...*) Tehát ez az első tankönyv, amely magyarázataiban és szótárában az anyanyelvre támaszkodott. Az *Ianua* a 8000 leggyakrabban használt latin szót

foglalta magában, amelyek az emberi lét legkülönbözőbb területeit ölelték fel: a természetet, a munka, az emberek közötti kapcsolatok, az erkölcsstan, a hit-tan stb. kifejezéseit. Ezek a szavak azonban nem egymagukban, bemagolásra várva szerepeltek, hanem ezer mondatba ágyazta be őket Comenius. Az adott összefüggésekben a szavak érthetőbbek voltak, könnyebben meg lehetett jegyezni őket, azonkívül minden mondat ismeretet is nyújtott az élet valamely területéről, valamely cselekvéséről vagy történéseiről. Egyszóval az élő emberrel és cselekedeteivel függött össze.

Comeniust, akinek munkája befejeztével minden olyan magától értetődőnek és természetesnek látszott, végtelenül meglepte művének visszhangja. Alighogy Lesznóban nyomtatásban megjelent és az olvasók, főleg a szakemberek kezébe került, egymást követték a fordítások; lefordították németre, hollandra, franciára, svédre, lengyelre. Comenius e műve egyszerűen az európai tudósok és pedagógusok figyelmének középpontjába került.

Önéletrajzában Comenius így emlékezik: *„Egyre-másra érkeztek a külföldi tudós férfiak hozzám írt levelei. Gratuláltak találmányomhoz, s arra biztattak, merészkedjem tovább. Köztük volt az idős Winkler úr, a goldbergi iskola igazgatója, az egyház szuperintendense is, aki azt írja, hogy új módszerem fénye annál örvedetesebben ragyogott fel számára, minél sóvárabban és reménytelenebbül vágyott rá annak előtte. Mert amikor meg akarták újítani a háború nyomorította iskolájukat, elküldték a fiatal Martin Mosert Németországba Wolfgang Ratichiushoz, aki emlékirataiban saját feltalálású módszerét dicsőítette. S noha Moser két évig nála élt, semmit se kapott tőle. Ratichius állítólag olyan féltékenyen őrizte találmányát, hogy titkából egy szót sem árult el senkinek, hacsak egy király vagy herceg meg nem vásárolja tőle. (...) Te azonban, kedves Comeniusom, ingyen osztogatod gondolataidat. Moserünk már annyi világosságot merített belőle, hogy aranyat érő metódusoddal mi itt valóságos csodákat művelünk (...).”*

Latin nyelvkönyvei közül a következő volt a *Vestibulum*, a harmadik pedig az *Atrium*, a gyakorló nyelvtanár munkái. Sárospatakon állt össze a latin iskola első három osztálya latintanításának anyaga. Ez lett a VIA-sorozat („Az Út”), amely a bölcsesség palotájához vezet. A VIA-tankönyvek három nyelvtanulási szintet jelentenek, amelyek közül az elsőben kell megismerkedni az alapokkal, a legegyszerűbb kifejezésekkel; a második részben a formák, a szerkezetek tudatosulása is kívánatos, és ezekre kezdjük felrakni a nyelv testét, a szókincset. A harmadik szinten már olyan fokú az elsajátítottság, hogy a kifejezés eleganciáját, vagyis a díszítéseket, a stílus élénkítésének színeit keressük.

Comenius tankönyveinek felépítése a pedagógus didaktikai elveire épültek; tankönyvei kiinduló szövege a latin, mellette fokozatosan használja a német, a cseh és a magyar nyelvet. A leckék szövegei köznapi nyelven íródtak, először bemutatva a tárgyakat, majd ismertetve az igéket, ezt követően pedig rövid társalgásokban a határozószókat. Egy lecke kétoldali terjedelmű, a témákkal pedig enciklopédikus hatásra törekedett. Comenius hangsúlyozza a gyakorlás fontosságát, hiszen minden nyelvet inkább gyakorlással, mintsem szabályok által kell megtanulni, különösképpen pedig az olvasás és az ismétlés segítségével. Nyelvtanítási szempontból még fontosabb, hogy a bemutatást utánzás kell kövesse, egészen addig, amíg a memorizálás be nem fejeződik.

Comenius osztálytermében a tanár irányít, a tanuló dolgoz a munka. Ez az irányítás azonban motiválást jelent, feltételek megteremtését, a tananyagok biztosítását, amik mind a tanulást segítik. A tanulás viszont a tanuló önálló felelőssége.

Comenius szövegfeldolgozó módszerei közül a következőket sikerült reprodukálni: hangos olvasás, a mondatok egyenkénti lemásolása, a kép releváns részeinek kiszínezése, lerajzolása; olvasás az anyanyelven, azután pedig a célnyelven; idegen nyelvi szöveg olvasása és az anyanyelvre fordítása; a lefordított szöveg memorizálása; a tanár magyarázata a főnévragozásokról, igeragozásokról, cselekvő és szenvedő igeragozásról; a latin szöveg bevésése és a memorizált szöveg előadása; értékelés a vizsgákon; csapatok közti versengés.

Comenius metodikai ismereteinél is fontosabbak didaktikai megjegyzései. A tanár csak annyit tanítson, amennyit a tanulók felfogni képesek. Comenius osztályterme örökös mozgásban van; az élénkség fokmérője a gyermek intellektusának. Minél aktívabb, annál jobb, akkor nem csak hallgat, kérdez is, és szeret szerepelni.

Tudnivaló, hogy Comenius iskolai drámákat is írt, az *Ianua* tartalmát nyolc drámai képben Sárospatakon összegezte (*Schola Ludus*, 1654), ily módon őt tekinthetjük a dramatizáló nyelvoktatás elindítójának is.

Comenius fogadtatása és hatása koronként eltérő. Munkássága az újkori iskolarendszerekben mély nyomokat hagyott. Az egyetemességre való törekvése, mélységes humanizmusa, a népek barátságáért való küzdelme, a minden ember nevelhetőségének a hirdetése, az emberré formálásában való kötelességünk hangsúlyozása teszik a mai napig aktuálissá és követésre méltóvá a fiatalon hazátlanná vált pedagógust. Az átélt viszontagságok nem rendítették meg emberi tartásában, és jelmondata a ma emberéhez is szól: *„Minden szabadon folyjon, legyen távol a dolgoktól az erőszak.”* Örökbecsű elismerésként hazájában a mai napig születésnapján, március 28-án ünneplik a pedagógusokat.

Összefoglaló értékelés helyett idézem Comenius kortársa, Gottfried Wilhelm Leibniz filozófus, történész, jogtudós, diplomata, fizikus, teológus, filológus szavait:

*„Boldog öreg, te, polgára az új világnak,
mely képeid által minékünk adatott:
dolgainkra, pereinkre nézzél bár az égből
üdvözülten, vagy fogjon el bár szomorúság értünk,
avagy a halált leküzdve az égi titkot őrizd,
melyet az Úr bölcsessége rejtett el a földön;
ne add föl a reményt: énekeid legyőzik a halált,
vetésed magvait nem vette be hiába a föld. Utódaid
időben kezdenek majd aratni, sőt már aratnak is,
az isteni végzés betartja törvényét.
Megnyílik lassan a természet, s boldogtalanoknak, int nekünk,
ha egyesítjük törekvéseinket.
Megéred még, Comenius, hogy tisztelni fogják tetteid a jók,
és reményeid, sőt vágyódó álmaid.”*